

«Brød af Steen og Aand af Striler» – paternalistisk folkehelsearbeid for 200 år siden

Lokalsamfunnet som arena for forebyggende helsearbeid har lange tradisjoner i Norge, og blant de første pionerene finner vi de såkalte potetprestene, bl.a. Niels G.A. Dahl i Eivindvik i Sogn og Fjordane. Dahl drev i opplysningstidens ånd et omfattende og effektivt folkehelsearbeid, som omfattet mange sider ved lokalbefolkningens helse og livsvilkår. Blant disse var vaksinasjonsarbeid, medisinsk behandling og overvåking av smittsomme sykdommer, jordmortjeneste, fattighjelp, kamp mot alkoholmisbruk og organisering av skolevesenet.

Effektivt folkehelsearbeid betinger ikke bare lokalkunnskap og lokal oversikt, men også lokal innflytelse, autoritet og en grad av paternalisme. Historisk har slik virksomhet ikke vært forbeholdt legeprofesjonen. Kanskje er det nødvendig med en mild form for paternalisme også i dag om dette arbeidet skal kunne lykkes?

Folkehelsearbeid med utgangspunkt i lokalsamfunnet er ikke noe nytt fenomen her i landet, og «potetprestene» var blant de fremste pionerene i folkehelsearbeidet. Niels Griis Alstrup Dahl (1778–1852) viet sitt liv til embetet som prost i Eivindvik ved Sognefjordens utløp. Fra 1804 til sin død utøvet han en folkehelsevirksomhet av usedvanlig omfang for sine sognebarn og lenge før området fikk sin første lege. Dette skjedde nesten 200 år før kommunehelsesloven kom med sitt formål om å «fremme folkehelse og trivsel og gode sosiale og miljømessige forhold», og Ottawa-charteret gikk inn for *community medicine* med lokalsamfunnet som arena for det forebyggende og tverrsektorielle folkehelsearbeidet (1).

Denne artikkelen tar utgangspunkt i det materiale som finnes om Dahls virke i lokalhistoriske skrifter (2–6), en hovedoppgave med hovedfokus på jordbruksreformer (7) og i noen grad det omfattende håndskrevne materialet fra Dahl selv ved Statsarkivet i Bergen (8–9).

Oppvekst og livsløp

Niels Griis Alstrup Dahl ble født i Kvinnherad som en av 12 søsken i det som i datiden var en velstående familie – faren var oberstløytnant. Han fikk sin skolegang hos sogneprest Hertzberg, der han senere også fikk erfaring med koppevaksinasjonen.

Hans-Johan Breidablik

hans.breidablik@sula.kommune.no

Kommunelegekontoret i Sula

6030 Langevåg

Breidablik H-J.

«Bread from stone, and spiritual uplift for illiterates» – community health promotion 200 years ago.

Tidsskr Nor Lægeforen 2002; 122: 2879–82

Some of the early pioneers of community health promotion in Norway were clergymen. One of these «potato priests», as they often are referred to, was the Rev. Niels G.A. Dahl (1778–1852) in Gulen, a poor rural district in western Norway. In a spirit of paternalism he engaged in many non-religious activities promoting the lives and health of his congregation. He engaged in vaccination, medical treatment, control of infectious diseases and provision for the poor, hired a midwife, struggled hard against heavy liquor drinking among locals and promoted primary education. This article highlights Dahl's contributions to community health promotion.

Effective community health promotion depends on local knowledge, as well as local authority, influence and personal engagement. Maybe a dose of the paternalistic spirit is called for also in today's health promotion?

Antatt bilde av Niels Griis Alstrup Dahl (1778–1852). Fra Fylkesarkivet i Sogn og Fjordane

Utdanningen fortsatte ved Katedralskolen i Bergen, og senere studerte han teologi i København. Hos Hertzberg møtte Dahl den 13 år eldre husholdersken Hylleborg Hertzberg, som ble hans kone, og som skal ha vært mye sykkelig. Ekteskapet ble barnløst, men ekteparet fostret opp flere barn, inkludert to foreldreløse taterbarn (7).

Dahl kom til Eivindvik 26 år gammel. Mye stod da til nedfalls etter den gamle og syke sogneprest Dresing. Det ble et liv i ustanselig hardt arbeid med et utall av oppgaver. Prestegjeldet var stort og omfattet i 1815 3 583 sognebarn (7), mange på øyer i Gulen, Solund og Brekke, som i dag er egne prestegjeld. Dette medførte mange strabasiøse reiser, da to av kirkene måtte nås sjøveien og forutsatte «en helbredssterk og søvandt Mand», noe Dahl trolig ikke var. Et av hans første prosjekter var da også for egne midler å få bygd en 7,5 km lang kjørevei gjennom Takledalen (2). Veien forfalt senere da bøndene ikke ville delta i vedlikeholdet.

I sin samtid var Dahl kjent langt utenfor amtet. Han var oppmann ved det første fylkestinget i Sogn og Fjordane (3), fikk Borgerdådsmedaljen i 1825 (6), og møtte på Stortinget flere ganger bl.a. i 1814 (4). Han var medlem i Videnskabers Selskab i Trondheim, og var den selvskrevne første ordfører i Gulen fra 1837 til han bad seg fri pga. alder og sykdom i 1849. Hans kanskje største pionerarbeid både lokalt og nasjonalt var innsatsen for å fremme jordbruket og herunder jordskiftet. Men det er hans folkehelse- og opplysningsarbeid som er tema for denne artikkelen.

Fattigstellet

Fattigdommen var stor i prestegjeldet, der Dahl var forlikskommisær fra 1805 og livet ut. Han greide å flerdoble inntektene til fattigkassen ved bl.a. å innkreve mulkt fra lensmann og fut og ved at han fikk skole-skatten utlignet etter matrikkelen. Alle som ikke kunne forsørge seg selv ble satt på legd, og i perioden 1816–27 omfattet dette 160 barn. Fattige fikk ikke utbetalt penger, men mat, klær, sko og brensel. Prestegjeldet ble delt inn i roder, der faste tilsynsmenn passet på at ingen led virkelig nød (2).

Dahl tilsatte bygdevekte, som skulle holde unna «passløse Omstrippere og Beterere». Det var forbud mot å gi husrom eller hjelp til fremmede tiggere, men Dahl selv fostret likevel opp et par foreldreløse taterbarn og hjalp bl.a. en syk svensk landstryker til sykehus i Bergen og betalte for ham.

Utsnitt fra Dahls koppevaksinasjonsprotokoll 1806–28. Tilhører Statsarkivet i Bergen

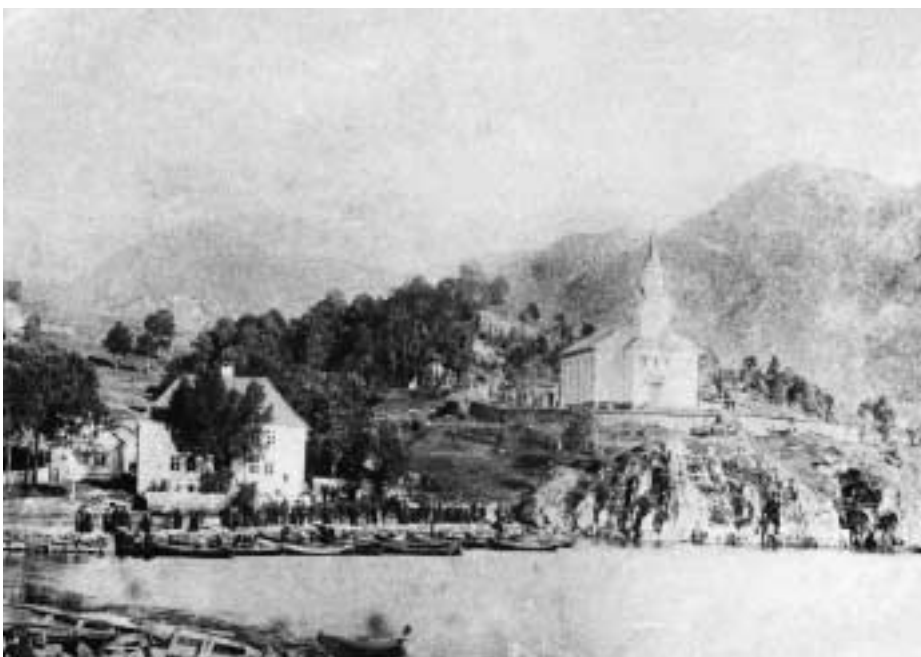
Hjemvendte straffanger fikk også hjelp på prestegården, mens det hendte at Dahl nektet lysing for giftelystne par som ikke kunne bevise at de hadde utsikter til å livberge seg (2).

Kampen mot fylleriet

«Brændevinsdrikk er mer eller mindre ubredt overalt i Sogn både som stimulans og medisin, og Almuen tror at Brændevinsflas-

ken i Sogn bør følge Manden som Skyggen Legemet,» skrev Dahl i 1832 (5). Han anså brennevinnsbruken som en viktig årsak til «moralisk, fysisk og økonomisk Fordærvelse» blant sin menighet. Han opplevde at bønder han hadde hjulpet til å bli selveiere, drakk seg fra gård og grunn.

Bare i det lille stedet Eivindvik var det 8–10 brennevinssalg. Fra 1816 fikk alle

Kirkesøndag i Eivindvik i 1880-årene. Dahl fikk oppført «Herresalen» og murt opp bryggen i forgrunnen for at kirkefolket skulle ha et trygt sted å legge båtene sine. Tilhører Fylkesarkivet i Sogn og Fjordane

gårdbrukere i landet rett til å brenne eget brennevin. Til produksjonen brukte man korn og poteter. Alkoholforbruket steg ifølge kildene fra 6,8 liter per innbygger i 1816 til hele 16 liter i 1830. I 1840 var det i landet nesten 1 400 større brennerier i drift (2). Likevel var det gauking og smugling i tillegg.

Det var vanlig skikk med brennevin ved høytider og sammenkomster som barnedåp og begravelser. Både prestegårdsdrene og kirketjeneren i Eivindvik solgte brennevin fra kjelleren på prestegården under og etter gudstjenesten. Følgene var strid, slagsmål, sædløshet og tyveri, og man måtte ha vakthold i prestegården og kirken ved prekensøndagene. 20–30 barn måtte årlig bortsettes for fattigkassens betaling (4). «Jeg har stedse anseet det for min, og enhver rettsindig Embedsmanns Pligt med Alvor og Kraft at modarbeide dette Onde,» skrev Dahl.

I 1827 kom en ny lov som forbød andre enn autoriserte gjestgivere å selge brennevin, og bare til gjennomreisende, men dette ble lite respektert (2). Gjestgiverne og lensmannen nektet å huse tingsetene dersom de ikke fikk selge brennevin. Dahl lot derfor tingsamlingene holde til i prestegården, og fikk flere gjestgivere og sågar lensmannen mulktlagt for ulovlig brennevinssalg (5). For egne midler kjøpte han også opp tre av gjestgivergårdene for å få slutt på brennevinssalg der. Dahl arbeidet for avskaffelse av «Bustebedingen», en skikk der nygifte reiste rundt og tigget såkorn og annet, og der det ifølge skikken var påbudt å gi. Ofte var det brennevin som ble gitt. Prestene arbeidet også hardt for å begrense «Nattesvermeriet/Natteløberiet», som hang sammen med brennevin. Flere steder i Sogn var hvert fjerde barn født «uekte» (2).

Ikke uventet møtte Dahl mye motstand i dette arbeidet, også fordi det i kirken var vanlig å «gje att i skåla» for brennevinsskjenkingen. Da riksstyret til slutt forbød hjemmebrenningen, fikk Dahl sterkere kort på hånden og fikk skattlagt brennevinssalgene hardt. Han fikk til og med bøtelagt stormenn som løytnant Knagenhjelm og Falch fra Sogndal for brennevinssalg ved en bispevisitas i 1833 (5).

Helsearbeidet

Nærmeste distriktslege bodde i Vik i Sogn, 80–90 km innover i Sognefjorden. Dahl praktiserte derfor legevirksomhet selv og hadde gode forsyninger med medisiner. Han kunne ha syke liggende i dagevis for behandling, eller i påvente av å bli sendt til lege i Vik eller Bergen. Barnedødeligheten i området var høy, i 1797 døde 24 % av barna før de var ett år, i tillegg til at mange døde før de ble døpt. Spesielt gjaldt det for barn født utenfor ekteskap (5).

Koppevaksinasjon

Dahl hadde fått erfaring med koppevaksinasjon hos sogneprest Hertzberg og satte selv i gang med vaksinasjonsarbeid i sitt eget

prestegjeld. Dette gjorde han personlig sammen med et par lærere og kirkesangere. Arbeidet ble utført gratis da «ved den glædelige Erfaring og Bevisthed at Følgen af denne Foranstaltning var saa velgjørende» (2). Vaksinasjonsarbeidet ble gjort med grundighet, og bare noen få personer skal ha greid å unndra seg denne. Ivar Kleiva skriver at Eivindvik trolig var det første prestegjeld i Norge som ble gjennomvaksinert. Nyten viste seg også ved at en koppeepidemi i området 1830-årene bare skal ha rammet et par personer (2).

Jordmor

Det fantes noen få jordmødre utdannet fra København da jordmorutdanning i Norge kom i gang i 1818. Lov om jordmortjenesten kom først i 1898. Dahl sendte i 1825 søknad til amtsmyndighetene om at en lokal kvinne, Ingeborg Svaboe, som både med hensyn til «Alder og Karakter, legemsbygning, og fornemmelig hvor hun bor» måtte bli sendt til Christiania på jordmorskole. Dette ble også gjort, men amtmannen fikk rett i sin skepsis til om fødekvinne ville bruke henne. Hun fikk lite å gjøre og ble hentet bare i ytterste nød da det ofte var for sent (5).

Spillsyke og forråtnelsesfeber

Dahl funderte mye over årsakene til spillsyken (lepra). Leprabakterien ble som kjent oppdaget senere av G. Armauer Hansen i Bergen. 12–15 personer i prestegjeldet led av denne sykdommen som representerte et problem både for fattigstellet og «Sundheds-kommissionen». Dahl selv mente at tre faktorer kunne være årsak til sykdommen: Høyt inntak av gammel og dårlig vårsild, at folk gikk uten sko og frøs og at folk var lite renselige og bodde mørkt og trangt (5).

I 1825 varslet Dahl amtmann Hagerup om utbrudd av en smittsom sykdom, forråtnelsesfeber (trolig flekktufus), og at han «anser det for Pligt derover at gjøre Indberetning førend sygdommen antager en farligere karakter» og tiltak kunne settes inn i tide (8).

Dahl skrev en mengde attester for fattigfolk som var «aldeles uformuende til at udrede de Bekostninger dette hans syge Datters Ophold med epileptiske rier i Bergen vil foraarsage» (9).

Skolestell

Før Dahl kom til Eivindvik, var det noen omgangsskoler i prestegjeldet. Der var lite penger til lærerlønninger, men lærerne kunne slippe militærtjeneste og vanføre/sykelige kunne ha yrket som eneste utvei (2). Han arbeidet hardt for å heve lærerlønningene, og disse var høyere enn i nabogjeldene. Dahl fikk befolkningen med på å betale dobbelt skoleskatt ved å få denne regnet ut etter matrikkelen.

Kunnskapsnivået blant lærerne var svakt, og Dahl begynte med å lære opp lærerne selv. De bodde i flere uker på prestegården med fritt opphold og undervisning. For noen

Eivindvig

*Ned med Seilet! ind fra Havet!
Ind hvor, under Sæd begravet,
drømmer stille Eivindvig!
Ind at see, om Rug og Havre
tør paa Fjeldets Branter klavre,
uden at forkjøle sig!*

*Der bag Roser Maagen bygger.
Rugen i Morellens Skygger
triner kjæk og kront paa Myr.
Som et Solskin Bygget blinker,
men derover Heien synker
lummer Vellugnat fra Fyrr.*

*For at øve Mannestyrke,
lære Adamsbarn at dyrke
Eden fram af gølge Jord,
Herren Eivindvigen skabte
til et Skjær, hvor Bølgen skrabre
af hvert dristigt Foraars Spor.*

*Sjeleild mod Elementer!
Ædle Promethier, henter
ifra eder Selv den Kraft,
som befaler Hav at loggre,
tømmer Tordenskyens Koggre,
kløver Fjeldene som Taft.*

*Gaaer den Hosbond graa i Døden,
bag ham Kløver-morgenrøden,
som han skabte, skinner klar.
Gaaer dein Sjel til sidste Stjernen,
Sommervinden i Lucernen,
Dahl skal synge Hvad du var.*

*Skule maatte sig jo Stranden,
blank og bar som Munkepanden,
for den stærke Jesupræst.
Gylde Haver ham af Haanden,
Lysets Straaler ham af Aanden
gaae fra Eid til Sognefest.*

*Byd du Sjel! Naturen taber,
Eivindvigen anden Skaber
triner under sin Tropæ:
Abildgaardens hvide Fane,
mens i Plovens Seiersbane
Axet bøier tusind Knæ.*

*Medens svarte Myr forgylde,
Templet - hør! - af Toner fylde.
Det er Englevingers Klang,
dem han ud af Kofter spiler:
Brød af Steen og Aand af Striler
Dahl i Eivindvigen tvang.*

Henrik Wergelands hyllingsdikt og beskrivelse av Dahls virke. Wergeland skrev diktet etter sitt besøk hos prosten i 1832

betalte han også seminarutdanning på Stord og i Kristiania (5).

Han fikk reist egne skolehus med det formål å gjøre skolene faste, og hadde to slike i drift to år før skoleloven av 1827 påla det. Dette var et hus i Fonnevik han hadde bygd til seg selv, samt sorenskrivergården Lovisendal i Brekke som han kjøpte for formålet. I 1839 var to nye fastskoler kommet til (i Byrknes og Solund). Lærerne ved disse fikk ekstra lønn og utdanning mot å bygge og vedlikeholde skolene (2). Dahl fikk økt tallet på omgangsskolelærere til 11, hvert barn skulle ha 60 dager årlig skole, og de måtte arbeide både yrkedager og helligdager – lediggang var av det onde.

Ungdommen måtte på kirkegulvet for å bli eksaminert hver prekensøndag, og Dahl hadde samlinger over flere dager for ungdommene og lærerne i prestegården. Han oppfordret formannskapet i kommunen til å få ungdommer til å sette pengene i sparebanken, og advarte mot kjøp av unødvendige ting ved auksjoner. Han innførte delvis for egne midler Grøgaards Læsebog, og gav elevene svartmalte tretavler og skrivebøker (4). Også jenter ble oppfordret til å lære å lese og skrive, og skoleforsømmelser førte til mult. Fra England hentet han ideen om vekselundervisning, der eldre elever deltok i undervisningen av de yngre (6). I 1829 fikk Dahl dannet Gulen Folkeboksamling og donerte 134 av sine egne bøker til denne (2).

Tidvis var nok Dahl frustrert over resultatene og klaget over «formedelst Almuens Uforstand og Modvillighed», men opplevde også kunne gi en jente på Byrnesøy beste karakter i åtte ulike fag ved eksamen (5). Ved visitasen i 1820 skrev prost Normann at «i intet af de andre Præstegjeld haves saa gode Skoleholdere som i Eivindvik».

Den strenge, men gode far

Den sosiale situasjonen og levekårene på 1800-tallet var svært forskjellig fra dagens velferdsstat. Befolkningen hadde begrenset tiltro til de få legene som fantes. Prestene not imidlertid større tillit blant bygdefolket og hadde omfattende lokalkunnskaper. De kom derfor til å spille en viktig rolle i datidens folkehelsearbeid (10).

Opplysningstiden med sine forventninger til at den menneskelige tanke og fornuft var grunnlaget for utvikling av evner og samfunn gav grobunn for opplysningsteologien. «Potetprestene» satte derfor folkeopplysning og oppdragelse høyt (7). De hadde oversikt over prestegjeldet, innflytelse og autoritet og virket i en paternalistisk ånd i en tid da hensynet til kollektivets interesser dominerte over enkeltindividets. Paternalisme kommer av ordet pater (far), og kan oppsummeres som «jeg vet bedre enn du selv hva som er best for deg, og dette gir meg rett til å bestemme over deg» (11). Kontrasten til dagens individualisme er stor.

Dahl stod nok for en hardhendt og autoritær paternalisme. Han møtte derfor mot-

stand, klager og førte rettssaker om ærekrenkelser (2). Som prest var han langsom og «overmaade orthodox», og talte ifølge biskop Pavels uten varme og ettertrykk (6). Han kunne blitt en velstående mann, men skjenket hele sin omfattende livsgjerning til lokalbefolkningen, og døde forgjeldet i arbeidet med å løfte frem livskårene i området. Som den gode far for sine barn ville han hjelpe sine sognebarn frem og tidvis nok også mot deres egne ønsker. Datidens store dikter Henrik Wergeland, som hadde røtter i Gulen, besøkte Dahl i 1832, og Wergelands kjente dikt «Eivindvig» er en hyllest til denne «potetpresten».

Dahl var opptatt av alle sider ved den jordiske tilværelsen i Gulen. Dette står som eksempel på folkehelsearbeid i praksis et par hundreår før *community medicine* ble lansert som metode for folkehelsearbeidet. Dagens samfunnsmedisin forventes å ha elementer av den samme rollen, men antipaternalistiske strømninger i medisinen har banet vei for en ensidig rettighetsorientert konsumentmedisin der folkehelsearbeidet har trange vilkår. Arbeidet med fremme av folkehelsen må bygge på demokratisk medvirkning, men i et slikt arbeid må også folkehelseforkjemperne være synlige med meninger og meningers mot. Kanskje er det nødvendig med en mild form for paternalisme også i dag om dette arbeidet skal lykkes?

Jeg takker historiker Ole Georg Moseng ved Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin, Universitetet i Oslo for opplysninger, Aud Randal for råd, opplysninger og avskrifter av originaldokumenter fra Statsarkivet i Bergen.

Litteratur

1. Røiseland A, Andrews T, Eide A, Fosse E. Lokalsamfunn og helse. Bergen: Fagbokforlaget, 1999: 3–22.
2. Kleiva I. Niels Griis Alstrup Dahl. Historielaget for Sogn 1955; nr. 17: 10–28.
3. Engesæther A, Thue JB. Sogn og Fjordane fylkeskommune gjennom 150 år. Oslo: Samlaget, 1988: 42–4.
4. Kleiva I. Niels Griis Alstrup Dahl. Historielaget for Sogn 1956; nr. 18: 76–91.
5. Kleiva I. Gulen i gammel og ny tid. Bind 1., 2. utg. Gulen kommune: Verbum Grafisk, 1996: 211–8.
6. Laache R. Om Eivindvikpresten Niels Dahl. Historisk tidsskrift 1937–40; 31: 319–52.
7. Randal A. Eivindvigens anden skaber: Niels Griis Alstrup Dahl (1778–1852) Hovedfagsoppgave i historie. Bergen: Universitetet i Bergen, 1995. www.hist.uib.no/hovudfag/hovudopp/randal.html (18.4.2002)).
8. Dahl NGA. Til amtmann Hagerup. Anmodning om at føie Anstalter til en her i Egnen utbrudt smitsom sygdoms standsning. Kopibok – Utgående brev for presten i Eivindvik prestegjeld. 1825. Statsarkivet i Bergen.
9. Dahl NGA. Sygeattest for Gjertrud Rasmusdatter Furevig. 1825. Statsarkivet i Bergen.
10. Bø O. Folkemedisinen – signekjerringar og bygdedoktorar. Norges Kulturhistorie. Bind 5. Oslo: Aschehoug, 1984: 163–82.
11. Paternalisme. Leksikon for det 21. århundrede 2001–02. København: Solidaritets forlag, 2001.

○